

Dante i tjugonde seklet

Varlam Sjalamov

Det är omöjligt att läsa Varlam Sjalamovs *Berättelser från Kolyma* utan en svåruthärdlig känsla av smärta och skam. Det är som om du själv vore skyldig till det som Sjalamov talar om, helt vardagligt, utan att höja rösten. Du upplever den dagliga fasan, helvetet på jorden i de sovjetiska korrektions- och arbetslägren parallellt med ditt eget liv. Författaren drar in också dig i detta helvete, förvandlar dig från iakttagare till deltagare, till medfånge. Det är du som vacklande av hunger släpar dig fram i raden av luggslitna, lusbitna fångar i en dimma av köld på minus femtio grader; du som med iskallt vatten upp till knäna hackar den eviga tjälen i guldgruvornas inre; du som faller till marken under vakternas slag; du som dör av dystrofi på barackens eller lägersjukhusets britsar. Sjalamov har ibland blivit kallad det tjugonde seklets Dante. Men hans helvete är hemskare än Dantes eftersom det är verkligt. Den legaliserade, totala onskans verklighet.

Den chock man får vid en första läsning av *Berättelser från Kolyma* är förblindande. När du senare vågar återvända till texten, börjar du uppmärksamt syna den och reflektera över vilka medel Sjalamov använder för att skapa denna känsla av närvaro. Själv svarade han på den frågan: ”Framför allt, ett allvarligt, livsviktigt tema. Ett sådant tema kan vara död, undergång, mord, Golgata... Och man måste berätta lugnt, utan att deklamera...”

Berättelser från Kolyma är en direkt text, ett epos, där samma personer dyker upp i olika situationer och samma händelser kan skildras ur olika perspektiv. Trots sin förledande enkelhet är berättelserna mångtydiga och mäterligt strukturerade. Namnen och händelserna är kodade med litterära allusioner och religiös symbolik: en utmattad lägerfånge

som stupar under bördan av en tung timmerstock och överöses med hånrop och slag av medfångarna. Självmördaren Serafim som fräter sig inombords med syra. I många berättelser är Kristus huvudpersonen, ett alter ego för författaren. Någon gång är parallellen till och med understruken: ”Kristus tog på sig en läkarrock och blev gudomlig”. I ett annat sammanhang lyfter Sjalamov fram fången Andrejev, vars namn associerar till namnet på Kristi förste apostel, aposteln Andreas.

Den religiösa undertexten i *Berättelser från Kolyma* är inte en tillfällighet. Varlam Sjalamov föddes i en prästfamilj i norra Ryssland, i Vologda 1907. Hans far, Tichon Sjalamov, verkade i sin ungdom inom den ortodoxa missionen på ön Kodiak, på de aleutiska öarna och i Alaska. Han behärskade engelska perfekt och var en aktiv samhällsmedlem, en liberalt orienterad person som kritiserade antisemitismen och därigenom skilde sig från de flesta ortodoxa präster. Sjalamovs mor, Nadjezdja Aleksandrovna, hade fått en god utbildning men var tvungen att helt ägna sig åt sin man och sina fem barn, av vilka Varlam var yngst. I sin självbiografiska bok *Tjetvertaja Vologda (Det fjärde Vologda)* minns Varlam sin krävande och auktoritära far med en blandning av agg och beundran, modern med värme och medlidande. Tiden efter revolutionen blev svår för familjen: religionsförföljelse ledde till att fadern förlorade alla inkomster, deras hem plundrades och främmande människor flyttade in. 1920 blev fadern Tichon blind, men han fortsatte predika och delta i tidens populära dispyter mellan teologer och ateister. Tonåringen Varlam var den som ledde fadern och bevittnade hans kristna stoicism och själsliga styrka. Det är egenskaper som

hade sin tydliga inverkan på den blivande författarens karaktär. Desto mera oväntad blir Sjalamovs ateism: ”Jag är inte religiös. Det är inte givet mig. Det är som musikalitet – antingen är man musikalisk, eller så inte.”

När Varlam 1923 gick ut skolan i Vologda som en av de bästa ville han fortsätta vid universitetet. Men i Sovjetryssland hade barnen från prästfamiljer inte rätt till högre utbildning. Den sjuttonårige prästsonen reste till Moskva och tog anställning som diversearbetare vid en fabrik i en avlägsen förort. Efter att ha arbetat där i två år, fick han en möjlighet till vidareutbildning och 1926 började han studera vid juridiska fakulteten på Moskvas universitet. Vid inskrivningen uppgav han att fadern var en invaliderad tjänsteman. Redan under de första dagarna kom Varlam Sjalamov med i en grupp studenter som samlades kring politiska frågor och kritiserade Stalin. Under revolutionens tioårsjubileum den 7 november 1927 deltog han i en demonstration som ordnades av Trotskij-anhängarnas ”vänsteropposition”. I februari 1928 uteslöts Sjalamov från universitetet efter att en kurskamrat angivit honom för att ha ”dolt sin sociala bakgrund”. Året därpå arresterades han under en razzia i ett underjordiskt tryckeri som tillhörde den så kallade vänsteroppositionen. Den tjugotvååriga Sjalamov blev dömd för antisov-

jetisk propaganda till tre års frihetsberövande och sänd till lägret Visjerlag i norra Ural där fångarna byggde en cellulosa-pappersfabrik. 1932 återvände han till Moskva där han arbetade som journalist för fackföreningspressen och dessutom skrev artiklar. Han gifte sig med Galina Gudz, dottern till en högt uppsatt bolsjevik, och de fick en dotter. Vid sidan av artiklarna började han skriva dikter och prosa – under femårsperioden före följande arrestering skrev han omkring hundrafemtio berättelser. Två av dem publicerades i litteraturtidskrifter, de övriga har inte bevarats. Hans hustru brände efter arresteringen, i januari 1937, allt han hade skrivit. Anklagad för ”kontrarevolutionär trotskistisk verksamhet” blev han dömd till fem år och sänd till dödslägret vid guldgruvorna i Kolyma. Om vad som skedde där fick världen veta ett halvt sekel senare genom *Berättelser från Kolyma*.

Sjalamovs lägertid borde ha avslutats 1942, men under kriget ändrade man på villkoren för kategorin ”särskilt farliga” fångar, som i huvudsak gällde politiska fångar. Landet hade ett skriande behov av det guld och kol som lägerfångarna under slavliknande förhållande utvann i Kolymas gruvor. Sjalamov var nära att dö i dystrofi men skickades av och an mellan sjukhuset och arbetet i gruvan, vilket obevekligt förde honom närmare graven. Men han hade tur.

*Varlam Sjalamov
fotograferad av
NKVD vid arresteringen 1937.*

Tack vare en läkarfånges beskydd kom han med på en kurs för fältskärer där man skolade mer eller mindre utbildade fångar till personal på lägersjukhusen. På det sättet undgick han förnedringarna, misshandeln och hungerdöden i lägret. Från december 1946 till slutet av sin strafftid arbetade han som fältskär på sjukhusen och poliklinikerna i Kolyma. Så småningom återfick han sina krafter och därigenom också poesin. Sjalamov skrev sina dikter i hemmagjorda häften av hopsydda omslagspapper. Hösten 1951 blev han frigiven i förtid, men måste ännu tillbringa två långa år i norra Sibirien för att förtjäna pengar för resan till Moskva.

Från tv-serien Lenins testamente.

I väntan på avfärden skickade han sina dikter till Boris Pasternak och den berömda poeten började korrespondera med den okände exfångnen Sjalamov. Deras diskussion gällde inte enbart versteknik utan även estetiska och etiska frågor. Pasternak sände också sina nya dikter till Sjalamov. I november 1953 kom Sjalamov äntligen till Moskva. Efter att ha mött sin hustru besökte han redan nästa dag Pasternak och lämnade sedan snabbt Moskva. Det var nämligen förbjudet för före detta fångar att tillbringa mer än ett dygn i de stora städerna och att bosätta sig på närmare än hundra kilometers avstånd från dem. I ett provinsialt fabriksamhälle hittade Sjalamov arbete och bostad och det var där han började skriva *Berättelser från Kolyma*. När han någon gång reste till Moskva brukade han träffa Pasternak och blev en av de första som läste manuskriptet till *Doktor Zjivago* som han på Pasternaks begäran också kommenterade. Han fick kontakt med litterära kretsar, dissidenter och författare och umgicks med Nadezjda Mandelsjtam, änka efter Osip Mandelsjtam som dött i läger. Men det forna familjelivet gick inte att fortsätta. Hans fru hade också blivit arresterad 1937, som familjemedlem till en ”folkets fiende”, och hade tillbringat tio år i exil i Turkmenistan. Hon förnekade inte sin man, tvärtom – hon skickade paket och brev och hjälpte honom på många sätt när han blev fri. Men deras syn på tillvaron skilde sig för mycket för att de skulle kunna leva tillsammans. Dottern Jelena var

en rättrogen komsomolmedlem som blivit uppfostrad med traditionella sovjetiska värderingar och hon ville inte träffa sin far. 1954 blev det skilsmässa. Relationerna med den forna familjen bröts slutgiltigt när Sjalamov 1956 blev rehabiliterad och flyttade till Moskva med sin nya fru, författaren Olga Nekljudova (som han också skilde sig från tio år senare).

I Moskva förtjänade han sitt uppehälle genom att skriva artiklar och recensioner i litterära tidskrifter. Under en längre tid vårdades han på sjukhus för en svår kronisk sjukdom, vilket ledde till att han fick invalidpension. Hela tiden fortsatte han att skriva. Dikterna publicerades i tidskrifter och 1961 utkom hans

första diktsamling, *Ognivo (Elddon)*. Under sin livstid gav Sjalamov ut fem diktsamlingar.

När det gällde prosan blev vägen längre och svårare. Sjalamovs försök att publicera *Berättelser från Kolyma* misslyckades – i Sovjetunionen var det omöjligt att offentliggöra den fruktansvärda sanningen. Men kopior av texten spreds vida omkring som underjordiska *samizdat* och 1966 smugglades manuskriptet över gränsen. Redan 1967 dök enskilda berättelser upp i ryskspråkiga publikationer utomlands. De trycktes utan författarens medgivande, med godtyckliga redaktionella ändringar och inte som en samling, något som särskilt upprörde Sjalamov. Han ansåg att berättelsernas placering hade stor betydelse för hela samlingens karaktär. Och något honorar för de utländska utgåvorna fick han givetvis inte. I Sovjetunionen publicerades några berättelser för första gången under perestrojkan, när Sjalamov redan hade dött, och hela *Berättelser från Kolyma* först efter Sovjetunionens sönderfall 1992. De sista tio åren av Sjalamovs liv präglades av tilltagande sjukdom, han förlorade hörseln och därefter synen. 1979 placerades han på ett hem för äldre och invalider. Varlam Sjalamov dog i januari 1982.

Man kunde tro att det skulle finnas mycket gemensamt mellan Sjalamov och Solzjenitsyn. Så blev också publiceringen av *En dag i Ivan Denisovitjs liv* 1962 början till en vänskaplig kontakt och korrespondens, men de träffades sällan. Och när de

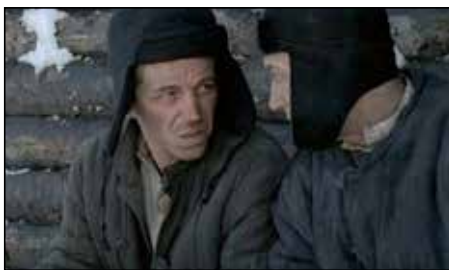
kom varandra närmare visade det sig att deras åsikter gick starkt isär. När Solzjenitsyn 1964 föreslog Sjalamov att de skulle samarbeta med *Gulag-arkipelagen*, avböjde han. Han ansåg att Solzjenitsyn var avsluten att till vilket pris som helst bli publicerad och berömd, om inte i hemlandet så i

väst, och att han var beredd till stora eftergifter. Sjalamov kunde däremot inte gå med på kompromisser, varken i livet eller i sitt författarskap. I början av Chrusjtjovs töväder 1956 skriver han i ett brev till Boris Pasternak: ”Att publicera eller inte – det är en viktig fråga för mig, men långt ifrån den viktigaste. Det finns några moraliska hinder som jag inte kan övervinna”. Kontakten med Solzjenitsyn bröts och Sjalamov tillät honom inte att använda sina texter.

Eftersom Sjalamov insåg att den fruktansvärda erfarenheten av lägren i Kolyma inte kunde förmedlas med gängse stilistiska medel, sökte han nya möjligheter och nya former i sin prosa. ”Den nya prosan – det är själva händelsen, striden, och inte dess beskrivning. Det vill säga – ett dokument, författarens direkta delaktighet i livets händelser... Det krävs mer än andra sätt att skildra, det krävs andra vägar till kunskap och insikt”, skrev han i en essä.

I berättelsen ”På kredit” sitter två fångar, berättaren och hans arbetspar, i barackens mörker och följer med de kriminella fångarnas kortspel. Berättaren iakttar spelet och förklarar samtidigt hur det går till i tjuvarnas värld. Plötsligt avbryts spelet genom att brottslingarna mördar kumpanen som berättaren brukat hugga ved med. Berättaren avslutar med cynisk likgiltighet: ”Spelet var slut och jag kunde gå. Nu gällde det att hitta någon annan att hugga ved med.”

I Kolymas läger var döden ständigt närvarande. Den vanligaste orsaken var hunger i samband med alltför tungt arbete. Men när som helst kunde man också dö av misshandel, av kulan från en vakt eller av kniven i handen på en kriminell medfånge. Den likgiltighet fångarna visade inför andras liv, ja också inför sitt eget, var en försvarsreaktion – att ställa upp för en kamrat kunde innebära ens egen död och det hände sällan att någon var villig att offra sitt eget

Vladimir Kapustin som Varlam Sjalamov i Lenins testamente.

liv, hur förtvinat det än var.

Ett av Gulag-ideologernas djävulska påfund var att sammanföra lägre banditer och tjuvar med de övriga fångarna i samma barack. Med ledningens tysta samtycke kunde de kriminella kontrollera de politiska fångarnas liv (och död).

Det var ett tema som Sjalamov återkom till och som förekommer i de flesta av berättelserna om Kolyma. ”Tjuvar – det är inte människor” understryker han. Vanliga människor blir helt försvarslösa i tjuvarnas värld där inga allmänmänniska moraliska normer gäller. Alliansen mellan brottslingarna och makten var förresten något som på den tiden – till åtskillnad från dagens läge – inte förekom utanför Gulag.

Varlam Sjalamov tillbringade nästan tjugo år i Gulag, varav fjorton i Kolyma. Han var nära döden, återkom, överlevde och reste sig för att berätta vad som sker med en människa som reducerats till ett rättslöst djur. Hur medvetandet, personligheten, moralen upplöses. När Sjalamov kom ut ur lägret var han förvriden, men han hade bevarat och kunde återfå sitt mänskliga väsen, precis som nya barr börjar grönska i berättelsen om det sibiriska lärkrädet.

ELEONORA JOFFE

ÖVERS. KRISTINA ROTKIRCH

Av Varlam Sjalamov har utkommit tre böcker i svensk översättning:

Berättelser från Kolyma (1982, urval och övers.

Marie-Anne Sahlin)

Skovelmästaren: berättelser från Kolyma (2003,

övers. och noter Nils Håkanson)

Genom snön (2018, efterord: Sergej Lebedev, övers.

Ola Wallin)

Den 12-delade TV-serien *Lenins testamente*, baserad på Sjalamovs noveller (*Завещание Ленина / Zavestjanije Lenina*, 2007, regi Nikolaj Dostal), sändes i YLE Teema 2008 med repris 2009 och 2010.